

Marija Oblak-Čarni

Viri za zgodovino Osvobodilne fronte

Viri za zgodovino narodnoosvobodilnega boja nosijo po svoji vsebini in obliki pečat dobe, v kateri so nastali. To so preostanki revolucionarnega obdobja, njih vsebina priča o rasti naše ljudske oblasti, ki se je porajala in rasla v dobi okupacije. Zaradi posebnih okoliščin (vojna, ilegalnost) pri nekaterih dogodkih sploh ni smelo biti napisano ničesar, često pa je bilo treba že obstoječe gradivo uničiti.

Vendar velja za raziskovalca, ki obravnava vprašanja iz obdobja NOB, v našem primeru Osvobodilno fronto, enako kot za raziskovalca nove dobe sploh, da ima na voljo dosti več virov, kakor raziskovalci starejših obdobj. Izjema je začetno obdobje narodnoosvobodilnega boja.

Zasluga za to, da je zbrano in ohranjeno toliko gradiva, gre vodstvu narodnoosvobodilnega boja, ki je za arhiv ves čas skrbelo. Že ob italijanski kapitulaciji so začeli zbirati na osvobojenem ozemlju gradivo, predvsem okupatorskega izvora, z namenom, da pri IOOF osnujejo zgodovinski arhiv osvobodilnega gibanja v Sloveniji. Med nemško ofenzivo se je ohranil le del tega, kar so zbrali in skrili v okolici Novega mesta in Kočevja.¹ Nadaljnje priprave za ustanovitev arhiva NOB je opravil januarja 1944 ustanovljeni znanstveni institut pri IOOF (kasneje preimenovan v znanstveni institut pri predsedstvu SNOS). Ta je imel nalogo, »... da pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje naša narodnoosvobodilna borba v sedanosti in pri obnovitvenem delu po osvoboditvi, kakor tudi, da po znanstveni poti posreduje izkušnje narodnoosvobodilne borbe znanosti sami.«² Znanstveni institut, ki ga je vodil dr. Fran Zwitter, je začel ustanavljati svojo knjižnico in arhiv. V knjižnici, ki so ji partizanske tehnike in tiskarne pošiljale dolžnostne izvode, si je ustvaril bogato zbirko partizanskega tiska. Na številnih sestankih, ki jih je skliceval, so sodelovali tudi zastopniki odsekov predsedstva SNOS in oddelkov glavnega štaba ter skupno razpravljali o zbiranju in zavarovanju arhivskega gradiva na Slovenskem.³ Na podlagi teh razgovorov so izdali okrožnice in odloke, ki so pripravili tla sistematičnemu zbiranju arhivov NOB in okupatorskih arhivov ter drugih kulturnih spomenikov.

Vodstvo instituta, ki je pravilno predvidevalo, da ob osvoboditvi naše lokalne oblasti ne bodo mogle posvetiti arhivskemu gradivu dovolj skrbi, je naročilo sodelavcem, naj na terenu evidentirajo publikacije in arhive, ali vsaj zapisujejo osebe, ki so vedele zanje, in kraje, kjer so jih shranili.⁴

¹ Tone Ferenc, Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje navajam Prispevki) 1960, št. 1, str. 332 sl.

² Arhiv IZDG, NOB fasc. 438.

³ Arhiv IZDG, NOB fasc. 50, fasc. 499.

⁴ Arhiv IZDG, NOB fasc. 453.

Januarja 1945 je predsedstvo SNOS na predlog instituta izdalo odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, umetniških in kulturnih spomenikov, znanstvenih in umetniških zbirk in prirodnih znamenitosti.⁵ Ta odlok je imel velik pomen tudi v zvezi z dokumenti narodnoosvobodilnega boja, ker je dal pravno osnovo, da je bilo mogoče zaščititi publikacije, arhive in druge predmete dokumentarnega značaja, ki so nastali bodisi v našem gibanju samem, ali pa so izhajali od okupatorjev in domačih izdajalcev ter imajo za nas političen, pravni in zgodovinski pomen.⁶

12. marca 1945 je razposlala osrednja pisarna odsekov pri predsedstvu SNOS okrožnico vsem odsekom, naj pazijo na arhivski material. Arhiv, ki ga ne rabijo več, naj oddajo osrednji pisarni, da ga bo oddala institutu v trajno aličasno hrambo.⁷ Skupno okrožnico s podobno vsebino sta poslala vsem pokrajinskim in okrožnim narodnoosvobodilnim odborom in odborom OF ter načelstvom narodne zaščite še odsek za notranje zadeve in odsek za prosveto pri predsedstvu SNOS.⁸

Po osvoboditvi je institut zbiral predvsem gradivo političnih in oblastnih organov. Gradivo vojaških enot je zbiral zgodovinski oddelek glavnega štaba in pozneje štaba IV. armade. Z odlokom generalštaba jugoslovanske armade z dne 7. avgusta 1945 so tudi to gradivo predali institutu.⁹ Nato je institut nadaljeval z zbiranjem vsega gradiva iz dobe narodnoosvobodilnega boja.

Prva leta po osvoboditvi so bili člani instituta preobremenjeni z zbiranjem arhivskega gradiva in ga sproti niso mogli urejati. Vodilo jih je načelo, da je treba čim več gradiva zbrati, preden bo uničeno. Del gradiva, ki je prihajalo v institut, je bil dalj časa v bunkerjih ali zakopan, stlačen v vrečah, moker in plesniv. Nekateri arhivi so bili med seboj pomešani. Delo članov instituta je bilo predvsem v tem, da so opravili prva zaščitna dela. Ko je bilo že večina gradiva zbranega, so začeli s prvo stopnjo urejanja. Poskušali so rekonstruirati fonde in jih namestiti v omare in na police v nekem smiselnem in kronološkem redu. Ker ni bilo časa za podrobnejši študij gradiva, je bilo večkrat krše-no provenienčno načelo. Žal, da člani instituta niso vodili akcisijske knjige, ali vsaj nekega popisa, na osnovi katerega bi bilo danes mogoče popraviti nekatere napake, tudi pri partizanskem gradivu, ki večkrat ni bilo protokoli-rano in je brez vsakih oznak. Razumljivo je, da prvi delavci v institutu v silni vnemi, da rešijo, kar je bilo mogoče rešiti, niso mogli misliti na kako popisovanje.

Ko so se prvi arhivarji v institutu lotili urejanja partizanskih arhivov, jih je vodilo tole načelo: »Kolikor je gradivo že urejeno po nekem redu, naj bi ta kolikor mogoče ostal, odpravile naj bi se le napake morebitne zamenjave iz ene skupine v drugo in dosledneje izpeljal kronološki red, če ne gre za stvari, ki po vsebini spadajo skupaj. Pri gradivu, ki je bilo popolnoma razsuto, pa naj bi ne uporabili načela delitve po vsebini, ker bi taka ureditev zahtevala neverjetno časa in delovnih moči. Uporabiti bi bilo treba tisti sistem, ki bi bil tehnično izvedljiv, zraven pa še praktično uporabljiv. Rzsuti akti naj bi se

⁵ Slovenski poročevalec, 27. I. 1945.

⁶ Fran Zwitter, Izvedba odloka Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov, umetniških in kulturnih spomenikov, znanstvenih in kulturnih zbirk in prirodnih znamenitosti. Slovenski poročevalec, 27. I. 1945. Arhiv IZDG, NOB fasc. 499/I.

⁷ Arhiv IZDG, NOB fasc. 462/II.

⁸ Arhiv IZDG, NOB fasc. 462/II.

⁹ Arhiv IZDG, NOB fasc. 499/II.

uredili po naslovih, ki so akte izdali. V tem redu bi bilo pa brezpogojno treba vse akte urediti strogo po kronološkem redu. Izjeme bi mogla dovoliti le večja praktična uporabljivost.« Tako beremo v poročilu o arhivskem gradivu za slovensko zgodovino v dobi narodnoosvobodilnega boja iz leta 1947.¹⁰ Ta sistem, razen načina urejanja razsutih dokumentov, je v skladu z modernimi načeli arhivske službe. Fondi so praviloma ostali skupaj, čeprav včasih zelo nepregledni. To pa ni bila krivda arhivarjev, ampak dediščina okoliščin, v kakršnih so arhivi nastajali in bili hranjeni.

Gradivo so zlagali po organizacijski sestavi vojaških enot ter političnih in oblastnih organov. Gradivo partizanskega izvora so urejali po strukturi, kakršna je bila ob osvoboditvi. Ker so ga zbirali spočetka ločeno — gradivo vojaških enot je zbiral glavni štab, političnih in oblastnih organov pa institut — so obdržali delitev na vojaške in civilne fonde. Čeprav ta delitev ni najboljša, ker često ne vemo, ali je nek fond »vojaški« ali »civilni«, je ta kot najstarejša ohranjena v arhivu še danes.

Arhiv je ostal v sestavu znanstvenega instituta oziroma inštituta narodne osvoboditve do leta 1948, ko je prešel ob ustanovitvi Muzeja narodne osvoboditve v njegov sklop. Od ustanovitve inštituta za zgodovino delavskega gibanja leta 1959 je v njegovem sestavu.

V arhivu tega inštituta je zbrana večina gradiva za zgodovino narodne osvoboditve in ljudske revolucije na področju vse Slovenije. Fond CK KPS in deli fondov pokrajinskih partijskih vodstev ter nekaj drugih provenienc so bili po osvoboditvi predani arhivu CK ZKS, kjer so tudi danes. Kolikor pa arhivsko gradivo za zgodovino narodnoosvobodilnega boja ni zbrano v arhivu inštituta in arhivu CK ZKS, ga zbirajo tudi lokalni muzeji ljudske revolucije ali narodne osvoboditve ali pa ustrezni oddelki pri lokalnih muzejih kompleksnega tipa. Osnovo teh zbirk sestavlja v večini primerov gradivo, ki so ga zbrali okrajni ali krajevni odbori Zveze borcev NOV ter ga izročili muzejem, ko so ti začeli ustanavljati oddelke NOB. Čeprav ni pomen teh zbirk gradiva v muzejih majhen, predstavljajo po obsegu le manjše ali celo neznatne količine gradiva. Izjema je edino arhivski oddelek Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru, ki ima zaokrožene arhivske fonde in po obsegu in pomenu obsežnejše gradivo za zgodovino narodnoosvobodilnega boja. Precej gradiva vojaškega izvora s področja Slovenije, tako partizanskega kot okupatorskega, je v vojnogodovinskem inštitutu v Beogradu, gradivo okupatorja pa je tudi v nekaterih arhivih v tujini.

Ne bom naštevala posameznih arhivskih fondov, ki pridejo v poštev za študij zgodovine Osvobodilne fronte, ker bo to raziskovalec našel v Vodniku po arhivih Slovenije,¹¹ ki ga je decembra preteklega leta izdalo Društvo arhivarjev Slovenije. Opozorila bi le, katero gradivo je ohranjeno, katero bi prišlo v poštev, pa ni ohranjeno, in podala kratko informacijo o dopolnilnih zbirkah, ki v Vodniku niso upoštewane.

Glede na čas nastanka delimo vire na dve skupini: primarne in sekundarne vire.¹²

¹⁰ France Škerl, Poročilo o arhivskem gradivu za slovensko zgodovino v dobi narodnoosvobodilne borbe. Zgodovinski časopis 1947, št. 1—4, str. 165.

¹¹ Vodnik po arhivih Slovenije. Ljubljana 1965.

¹² Bogo Grafenauer, Struktura in tehnika zgodovinske vede. Ljubljana 1960, str. 249 sl.

Med primarne vire štejemo spise, avtobiografske vire (dnevnike, poročila, pisma), publicistične vire (periodični in enkratni) in fotografije.

Sekundarni viri, ki so zbrani v tako imenovanih dopolnilnih zbirkah so spomini in pričevanja ter partizanska topografija. V dopolnilnih zbirkah so navadno tudi mikrofili.

Primarni viri

Arhivsko gradivo — s tem označujemo navadno spise in avtobiografske vire.

Partizanski arhivski fondi. To gradivo je vodilnega pomena kot vir za zgodovino Osvobodilne fronte. Zaradi njegove specifičnosti se sreča arhivar pri njegovi obdelavi z vrsto posebnosti, ki zahtevajo posebne prijeme. Te posebnosti niso nezanimive tudi za zgodovinarja raziskovalca. Naj kratko orišem glavne značilnosti njegovega nastajanja. Partizanska administracija je bila v začetku skromna. Dopise je bilo lahko najti, zato ni bilo treba delovodnikov, niti kakšnega drugega popisa dopisov. Gradivo so sproti zakonspirirali, najpogosteje zakopali. Gradivo enot in odborov, ki so bili takrat slučajno na istem kraju, so zakopali skupaj. To je primer za gradivo najvišjih organov CK KPS, IOOF in glavnega poveljstva. Na ta način je npr. ostal pri fondu CK KPS del fonda IOOF, in to del, ki je nastal v Dolomitih leta 1942. Pomešanost gradiva različnih provenienc, ki je še pogostejša pri gradivu organov nižjih stopenj, si moremo razložiti tudi s tem, da je nek vojaški funkcionar postal funkcionar okrožja, nato pa član odseka pri pokrajinskem odboru. S seboj je prinesel arhiv, ki je nastal med njegovo prejšnjo funkcijo. Za tako gradivo je danes težko določiti, komu je pripadalo, pri kakšnem odboru, enoti, posamezniku je nastalo.

Administracija se je izpopolnjevala in dosegla zlasti pri najvišjih oblastnih, političnih in vojaških organih na osvobojenem ozemlju dovršeno urejenost, vendar so nastajali arhivi do osvoboditve tudi na ozemlju, ki ga je ves čas kontroliral okupator.

Enotna struktura pri tem arhivu je težko dosegljiva zaradi načina prvotne ureditve in hranjenja, specifičnosti in tudi zato, ker je bilo v prvih letih po osvoboditvi najvažnejše gradivo zbrati in ga zaščititi. Rekonstrukcija prvotne ureditve je bila drugotnega pomena. O fondih v pravnem pomenu besede je moč govoriti le pri gradivu organov višjih stopenj. Pri drugih je možno vezati pojem fonda kvečjemu na določeno organizacijsko teritorialno enoto, ne glede na vrsto tvorca gradiva (partija, Osvobodilna fronta, narodna zaščita itd.); po vrstah tvorcev, gradiva navadno ni mogoče ločiti.

Kot smo videli, se je vodstvo osvobodilnega gibanja v polni meri zavedalo pomembnosti arhivskega gradiva in je svoje arhive skrbno čuvalo. Zato ni slučaj, da ohranjeno gradivo najvišjih političnih, oblastnih in vojaških organov CK KPS, IOOF in glavnega poveljstva seže najdalj nazaj, v leto 1942. Kljub vsej skrbi, je starejše gradivo sovražnik odkril in zaplenil. Dne 9. decembra 1941 so italijanske vojaške oblasti odkrile in zaplenile v Ljubljani v Podmilščakovi ulici 19 in na Aljaževi cesti 6 arhiv, ki sta ga hranila Tone Tomšič in Miha Marinko. Za izgubljen imamo danes arhiv CK KPS in glavnega poveljstva, ki je bil maja 1942 zakonspiriran pri Valentinu Petaču v Obrjah pri Polju, ker so padli vsi, ki so zanj vedeli. To sta bili registraturi iz leta 1941 do maja 1942. Arhivi, ki so jih Italijani zaplenili decembra 1941, so le nekaki

osebni arhivi, ki sta jih hranila Tone Tomšič kot organizacijski sekretar CK KPS in Miha Marinko kot komandant glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet. Kratek popis decembra 1941 zaplenjenih aktov je ohranjen pri spisih o procesu proti Tonetu Tomšiču.

Med italijansko ofenzivo poleti 1942 je bil uničen del arhiva CK KPS, IOOF in glavnega poveljstva od maja do sredine avgusta 1942. Neposredno pred ofenzivo so ta arhiv zakonspirirali v Rogu. Dne 23. avgusta so ga Italijani našli in delno sežgali. Nekatero dokumente so ohranili in jih prevedli. Nekaj teh prevodov je danes v arhivu CK ZKS.

Najstarejšo sklenjeno registraturo imata CK KPS in glavno poveljstvo oziroma glavni štab, in sicer od poletja 1942 dalje. To je dragocen vir za rekonstrukcijo organizacije in delovanja tako vojske kot odborov in komitejev. Pri tem fondu je tudi delček registrature izvršnega odbora iz leta 1942, ko je bil v Dolomitih. Iz jeseni 1942 (oktober—december) je ohranjen tako imenovani Kardeljev arhiv, ki ga je imel Kardelj kot član politbiroja CK KPJ in vrhovnega štaba. Obsega 290 dokumentov; priključena mu je mapa z radijskimi vestmi od 13. oktobra do 6. decembra 1942 ter 21 resolucij ob smrti Toneta Tomšiča in proti beli gardi iz aprila in maja 1942. Dragocena so njegova pisma vrhovnemu štabu in CK KPJ z analizami osvobodilnega boja na Slovenskem.

Arhiv IOOF seže tudi v leto 1942, sklenjena registratura pa se začne z aprilom 1943, ko je vodstvo prišlo na Rog. Dragocen vir so popolni zapisniki sej IOOF od 23. aprila 1943 do 10. julija 1945.

Ohranjena sta sejna zapisnika posvetovanja aktivistov OF na Pugledu ob priliki izjave treh skupin 28. aprila 1943 in zбора odposlancev slovenskega naroda v Kočevju 1. do 3. oktobra 1943.

Februarja 1944 po prvem zasedanju SNOS je prišlo do ločitve spisov političnega in oblastnega značaja. Dobro so ohranjeni fondi predsedstva SNOS, odsekov, komisij, znanstvenega instituta, denarnega zavoda, Radia OF, uredništev časopisov in drugo.

Od pokrajinskih partijskih komitejev ima najbolje ohranjeno registraturo PK oziroma ObKom KPS za Slovensko Primorje, in sicer že od poletja 1942. Nekoliko pozneje, konec 1942, se začne registratura PK oziroma ObKom KPS za Gorenjsko, ki je prav tako dobro ohranjena. Pokrajinska (oblastna) komiteja za Koroško in Štajersko imata manj gradiva, PK (ObKom) za Koroško ima registraturo od začetka leta 1944, PK za severno Slovenijo, kasneje PK (ObKom) za Štajersko, od januarja 1943.

Od pokrajinskih odborov OF ima največ gradiva POOF za Primorsko in sicer od druge polovice 1942. leta dalje. Tudi POOF in pokrajinsko poverjenišvo IOOF za Gorenjsko imata precej gradiva, POOF za Štajersko ima nekaj gradiva iz let 1944 in 1945, dočim POOF za Koroško nima ničesar. V osrednji Sloveniji teh pokrajinskih organov ni bilo. Okrožja so bila vezana na CK KPS in IOOF prek poverjeništev. Pri registraturi CK KPS je ohranjeno gradivo poverjeništev za okrožji Novo mesto in Notranjsko iz let 1942—1943.

Največ gradiva je ohranjeno za okrožja, vendar šele od leta 1943 dalje. Samo gradivo kočevskega okrožja seže do sredine leta 1942. To gradivo je eden najpomembnejših virov za raziskovanje problematike prvega osvobodjenega ozemlja. Za ljubljansko okrožje so ohranjena dokaj popolna blagajniška potrdila in obračuni za leto 1942 in 1943, nekaj celo iz konca leta 1941. Študij

teh, nekoliko nenavadnih, običajno šifriranih drobnih listkov nam da delno sliko organizacije Osobodilne fronte v Ljubljani. Okrožja na Dolenjskem in Notranjskem imajo gradivo od druge polovice 1943, okrožja na Primorskem od začetka 1943 dalje, enako okrožja na Gorenjskem. Okrožja na Štajerskem in Koroškem imajo malo gradiva in to šele iz let 1944—1945.

Gradiva okrajnih-rajonskih in krajevnih-terenskih odborov je manj. Za Notranjsko in Dolenjsko je ohranjeno gradivo 16 okrajev in 2 krajevnih odborov iz let 1943—1945. Izjema je gradivo rajona Sv. Križ pri Kostanjevici, ki seže do avgusta 1942. Na Primorskem je ohranjeno gradivo 20 okrajev, in to iz let 1943—1945, na Gorenjskem 19 okrajev iz let 1943—1945, na Štajerskem pa nekaj gradiva 6 okrajev iz let 1944—1945. Gradiva okrajev za Koroško ni.

Ohranjen je fond pokrajinskega komiteja SKOJ za Slovenijo od leta 1943 do 1945, malo pa je gradiva za organizacije ustanovljene v okviru Osobodilne fronte, to je Mladinske Osobodilne fronte, dne 20. januarja 1943 preimenovane v Zvezo slovenske mladine, in AFŽ, dne 21. januarja 1943 preimenovane v SPŽZ. Zlasti slabo je ohranjeno gradivo obeh glavnih odborov. Več je gradiva po pokrajinah, zlasti za Primorsko in Gorenjsko.

Sorazmerno bogato je gradivo vojaških enot in ustanov. Seže do pomladi 1942. Iz leta 1941 je ohranjen le partizanski zakon, ki ga je izdalo glavno poveljstvo julija 1941 in nekaj zapiskov iz prvih čet. Spomladi 1942 se je s silnim porastom partizanske vojske pomnožilo tudi arhivsko gradivo. Precejšnje je število dokumentov odredov in grup odredov iz leta 1942. V njih najdemo podatke o partijskih in frontnih organizacijah na terenu, kajti v začetku je bila povezava med vojsko in terenom izredno tesna.

Z rastjo in vedno popolnejšo organizacijo narodnoosvobodilne vojske se je množilo tudi arhivsko gradivo. Zlasti po italijanski kapitulaciji je arhiv hitro rasel. Obstoj stalnih osvobojenih ozemelj in nastanek večjih formacij, divizij in korpusov je zahteval redno dopisovanje. Obsežno je ohranjeno gradivo glavnega štaba in njegovih oddelkov. Prav tako dobro je ohranjeno gradivo IX. korpusa in njegovih divizij. VII. korpus z divizijami, zlasti pa IV. operativna cona in XIV. divizija pa so izgubili mnogo gradiva v sovražnih ofenzivah. Najmanj gradiva je ohranjeno za brigade, kar je razumljivo glede na to, da so bile stalno na pohodih in v spopadih s sovražnikom. Največ gradiva imajo Gregorčičeva, Bazoviška, Kosovelova in Vojkova brigada, najmanj pa brigade XIV. divizije. Popolnejši so fondi odredov. Ti so se zadrževali na določenem ozemlju in so si arhive laže ohranili.

Posebno dragoceno gradivo so dnevniki posameznih borcev in komandantov.

Glede arhiva okupatorske vojske, upravnih ustanov ter političnih organizacij v Sloveniji moremo ugotoviti, da so najbolj ohranjeni italijanski arhivi, nemški dosti slabše, arhivov madžarskega okupatorja sploh nimamo. Italija je na naših tleh kapitulirala. Podobno tudi Nemčija, vendar so imeli nekateri nemški uradi, ki so delovali na slovenskem ozemlju, sedeže izven njegovih meja. Arhive uradov, ki so bili pri nas, zlasti višjih, so še pred kapitulacijo odpeljali s slovenskega ozemlja, ali jih uničili. Poleg tega je arhiv še danes marsikje zgubljen, ker ob osvoboditvi ni bilo nikogar, ki bi zanj poskrbel in ga spravil.

Ob osvoboditvi je bilo v Ljubljani zaseženo tudi nekaj gradiva kontra-revolucionarnih enot in sicer del registrature organizacijskega štaba slovenskega domobranstva in dobro ohranjena registratura štaba šolske skupine na Ta-

boru, ki je imela tam svoj sedež, na bivši Bleiweisovi cesti 13 (danes Prešernova) pa registrature nekaterih oddelkov pokrajinske uprave.

Po načinu nastanka in hrambe se okupatorski arhivi in arhivi kontrarevolucije razlikujejo od partizanskih. Nastali so v urejenem poslovanju, posamezni spisi so protokolirani in zloženi po določenih načrtih. Tu se prvotna ureditev praviloma da vzpostaviti, celo pri zelo fragmentarno ohranjenih fondih.

Po pomembnosti je na prvem mestu arhiv italijanskega okupatorja. Ohranjeni so deli registratur italijanskih osrednjih vojaških oblasti, oblastnih in političnih ustanov za »ljubljsko pokrajino«.

Za preučevanje sistema italijanske okupacije in italijanskih zločinov proti Slovincem so najpomembnejši fondi oblastnih organov, med njimi na prvem mestu fond visokega komisariata. V arhivu inštituta imamo gradivo njegovega kabineta, drugo je v arhivu Slovenije v Ljubljani. Ohranjeno je nekaj arhiva okrajnih glavarstev in občin.

Za preučevanje bojov je najpomembnejši fond XI. armadnega zbora, ki je deloval na področju Slovenije, zlasti operacijski in informativni oddelek z obilico prevodov zaplenjenih partizanskih dokumentov. Manj popolni so fondi divizij. Precej gradiva vojaškega izvora je v vojnogodovinskem inštitutu v Beogradu.

Ohranjena je registratura kvesture (polijskega ravnateljstva) v Ljubljani in registratura karabinjerskih postaj, kjer najdemo informacije in poročila o voditeljih narodnoosvobodilnega gibanja (tiralice), kot tudi o političnih organizacijah in posameznih akcijah v letih 1941—1943.

Popolnoma je ohranjen fond italijanskega vojaškega vojnega sodišča II. armade v Ljubljani, ki je delovalo od novembra 1941 do kapitulacije Italije. Fond je odličen vir, saj so Italijani javljali sodišču o vsakem še tako majhnem napadu, četudi niso poznali imen napadalcev. V njem najdemo kot »corpora delicti« številne originalne partizanske dokumente, tiske in podobno.

Ohranjeno gradivo političnih strank PNF, mladinske organizacije GILL, gradivo inštituta za kulturo v Ljubljani in fašističnega tiskovnega urada je za zgodovino Osvobodilne fronte manj pomembno.

Nemški fondi so po količini obsežnejši od italijanskih, vendar jih po pomenu ne dosegajo. Gradivo nemških osrednjih oblastnih, političnih, policijskih in orožniških organov ni ohranjeno niti za Gorenjsko in Štajersko od leta 1941 niti za »ljubljsko pokrajino« in Primorsko po letu 1943. Nimamo registratur šefov civilne uprave, višjega vodje SS in policije ter njegovega vodstvenega štaba za uničevanje band, poveljnika redarstvene policije »Alpenland«, komandantov orožništva za Koroško in Štajersko, orožniških glavarstev v Kranju, Mariboru in Celju, komandantov varnostne policije in varnostne službe.

Najpomembnejši so za zdaj fondi policijskih in orožniških ustanov. Čeprav imamo pri nas le gradivo ustanov nižjih stopenj, vsebujejo ti fondi važna navodila, okrožnice in povelja višjih policijskih oblasti. Najpomembnejša v teh fondih so poročila o položaju ter podatki o organizaciji in ukrepih ustanov redarstvene policije, predvsem orožništva proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

Za preučevanje sovražnikovih političnih ukrepov proti slovenskemu ljudstvu in njegovemu osvobodilnemu gibanju so pomembni fondi nemških političnih organizacij, Štajerske domovinske zveze na Štajerskem in Koroške ljudske zveze ter NSDAP na Gorenjskem. Registratur obeh osrednjih organizacij za

Gorenjsko nimamo, ohranjen je del registrature zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze. To gradivo je po pomembnosti takoj za fondi varnostne policije in varnostne službe, ker da dober vpogled v razmere, razpoloženje, partizansko in nemško dejavnost na področju spodnještajerskega in hrvaškega obmejnega pasu. Vsebuje poročila o položaju v »ljubljski pokrajini«. V registraturi je vloženo mnogo zaplenjenega partizanskega tiska iz leta 1941—1944. Od okrožnih vodstev je ohranjeno malo gradiva, še manj je gradiva krajevnih skupnosti obeh organizacij.

Gradivo polvojaških organizacij, wehrmannschafta obeh omenjenih zvez, je pomembno predvsem za preučevanje oboroženega boja. Na Štajerskem so wehrmannschaft vsa štiri leta uporabljali za protipartizanske akcije, medtem ko na Gorenjskem nikoli. Arhivsko gradivo je za Štajersko dosti manj popolno kot za Gorenjsko.

Skupina fondov nemških oblastnih organov na Gorenjskem in Štajerskem je najboljše. Nimamo sicer nobene od registratur šefov civilne uprave, pač pa je nekaj dobro ohranjene registrature deželnih svetnikov za Gorenjsko in Štajersko in nekaj drobcev občinskih registratur. V teh fondih je največ upravnih zadev, poleg pa so tudi poročila o partizanskem gibanju, podatki o ukrepih za utrditev nemštva, policijske, gospodarske zadeve ter zadeve obrambnega značaja.

Gradivo fondov vojaških enot ni obsežno, vendar je tudi pomembno za preučevanje narodnoosvobodilnega gibanja. Precej gradiva vojaških fondov hrani vojnogodovinski inštitut v Beogradu.

Za preučevanje nemške propagande proti narodnoosvobodilnemu gibanju dobro služi gradivo državnega propagandnega urada za Koroško — podružnica Bled iz let 1941—1944, za propagando na Primorskem in v Istri po letu 1943 pa gradivo jadranskega poveljstva »propagandne Standarte-SS »Kurt Egger« iz Trsta.¹³

Fondi kontrarevolucije. Iz ohranjenega fonda štaba šolske skupine je moč rekonstruirati vojaško organizacijo slovenskega domobranstva. Pomembna so »Dnevna poročila« in poročila »Gibanja partizanov« od februarja 1944 do aprila 1945. Obsežnejši so fondi nekaterih oddelkov pokrajinske uprave. Po pomembnosti je na prvem mestu fond informacijskega oddelka (prej propagandni oddelek). Ta je vodil vso obveščevalno in protikomunistično propagandno delo pod nadzorstvom nemških propagandnih oblasti. V fondu je ohranjeno precej partizanskega propagandnega materiala.¹⁴

Publicistični viri — partizanski tisk. Kot primarni vir je pomemben zlasti za prvo obdobje, ko ni pisanega gradiva.

Periodični tisk. Najprej je treba omeniti uradno glasilo Osvobodilne fronte Slovenskega poročevalca, katerega prva številka je izšla že maja 1941. Izhajal je vsa 4 leta (in do leta 1959). Avgusta 1941 je izšlo tiskano glasilo CK KPS Delo, ki je izhajalo tudi leta 1942. Dne 3. januarja 1943 je izšlo drugo glasilo KPS Ljudska pravica, ki je izhajalo potem vse do leta 1959. Mladina je imela svoje glasilo v Mladi Sloveniji, ki je začela izhajati novembra 1941 kot priloga Slovenskega poročevalca. Izhajala je tudi leta 1942, s 1. januarjem

¹³ Marija Knez-Bergant, Nemška okupatorska oblast na Gorenjskem in v Mežiški dolini ter njeni arhivi. Rokopis v IZDG.

¹⁴ Podatke o arhivskem gradivu sem dobila iz inventarnih seznamov arhivskega gradiva v inštitutu za zgodovino delavskega gibanja. Informacije o gradivu so mi dali tudi tovariši v arhivu CK ZKS in inštitutu za zgodovino delavskega gibanja.

1943 pa se je preimenovala v Mladino, glasilo Zveze slovenske mladine. Izhajala je do leta 1945 in še po osvoboditvi. Novembra 1942 je začela izhajati Delavska enotnost, glasiló glavnega odbora Delavske enotnosti. Leta 1941 in 1942 je izhajala osrednja kulturnopolitična in politična revija Osvobodilna fronta, katere prva številka je izšla novembra 1941.

To so glavne periodične publikacije, ki so izhajale skoraj vso dobo okupacije. Vojaške enote so imele svoja glasila.

Druga skupina so enkratne publikacije, brošure in tako imenovani drobni tisk (letaki in trosilni lističi), katere je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja izdajalo ob posameznih dogodkih. Zlasti letaki so spremljali vse važne politične in druge dogodke. Prek letakov sta partija in Osvobodilna fronta dajali smernice in obveščali. Razširiti jih je bilo mogoče v velikih količinah, zato se jih je dosti ohranilo. So pomemben in za začetek narodnoosvobodilnega gibanja večkrat tudi edini vir.

V našem inštitutu pripravljamo centralni katalog partizanskega tiska. Za zdaj so popisane brošure. Katalogiziranih je 1344 enot, v centralnem katalogu 1373 enot (leta 1945 je bilo v znanstvenem inštitutu zaznamovano 620 enot).

Pomemben vir je tudi okupatorski in kontrarevolucionarni legalni in ilegalni tisk. Bogato zbirko tega tiska hrani inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Fotografije so primarni viri in njihova vrednost je v tem, da so neposredne priče dogodkov, ki jih prikazujejo. Fotografije so v dokumentacijskem oddelku Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani. Osnova za bogato zbirko fotografij so bili fotoarhiv fotosekcije propagandnega oddelka glavnega štaba NOV in PO Slovenije, fotosekcije pri odseku za informacije in propagando pri predsedstvu SNOS, Tanjug, raznih okupatorskih organizacij, agencij itd. Z zbiranjem so nadaljevali vsa leta po osvoboditvi in so doslej zbrali okrog 120 000 posnetkov. Po tematiki so poleg fotografij iz koncentracijskih taborišč in internacij, gradiva iz zavezniškega propagandnega fotoarhiva in sovražne propagande v glavnem partizanske fotografije iz vseh delov Slovenije in nekaj iz drugih republik.

Partizanske fotografije so urejene po organizacijskih shemah političnih in oblastvenih organov ter vojaških enot narodnoosvobodilnega gibanja.¹⁵

Sekundarni viri

Spomini. Za dobo, ko ni objektivnih virov, ali pa jih je zelo malo in so pomanjkljivi, so žive priče mnogo prispevale s svojimi napisanimi spomini. Enak prispevek so tudi zapiski, ki so jih izdelali ob njihovem pripovedovanju posamezni raziskovalci. Zbiranje teh virov bo mogoče še nekaj časa, kajti človeški spomin z leti peša, tudi vrste živih prič se redčijo.

Mnogo je tiskanih spominov v samostojnih publikacijah in najrazličnejših revijah in časopisih. Mnogo spominskih člankov je bilo napisanih ob raznih obletnicah. V to vrsto gradiva moramo šteti tudi občinske kronike, ki so jih največ na podlagi spominov in pričevanj izdale zgodovinske komisije občinskih

¹⁵ Milan Bevc, O delu in razvoju Muzeja narodne osvoboditve LRS od ustanovitve do danes. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS (dalje navajam Letopis) 1957, str. 157. Podatke so mi dali tudi tovariši v dokumentacijskem oddelku Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani.

odborov Zveze borcev.¹⁶ Precej neobjavljenega gradiva je v arhivih Zveze borcev v življenjepisih, prošnjah in izjavah borcev in aktivistov za priznanje posebne delovne dobe.

Netiskane spomine zbirajo in hranijo arhiv CK ZKS in inštitut za zgodovino delavskega gibanja ter lokalni muzeji.¹⁷

Partizanska topografija. Nastala je iz potrebe Zavoda za varstvo spomenikov po evidenci spomenikov NOB, ob upoštevanju, da so spomeniki NOB »vsi tisti objekti, ki so jih postavili NOV in POS, organizacije OF in ljudske oblasti ali pa so v tesni povezavi z NOB«. Gradivo na terenu so zbirale posebne ekipe, ki so jih pošiljali glavni odbor ZB Slovenije, Zavod za varstvo spomenikov in Muzej narodne osvoboditve. Gradivo se je do leta 1955 stekalo v Zavodu za varstvo spomenikov, pri referentu za varstvo spomenikov NOB. Leta 1955 je prevzel to delo Muzej narodne osvoboditve. Tedaj se je začel uveljavljati tudi izraz »partizanska topografija«. Sprejeli so potrebna gesla (nomenklature) za zaznamovanje spomenikov, ki so enotna za vso Jugoslavijo, in nastavili ustrezno enotno kartoteko. Podatke o odborih OF, sestankih in podobno najdemo pod geslom XVIII (Sedeži civilnih enot — političnih forumov) in ustrezno podskupino.

V naslednjih letih so posamezne ekipe zbrale podatke na terenu na precejšnjem delu slovenskega etničnega ozemlja (Zgornja Savinjska dolina, Doleniti, Kras, Dolenjska, Bela krajina, Kočevska, Koroška onstran naše meje, Ribniška dolina, Babna polica — Prezid, dolina Kolpe). Lokalni muzeji (Brezice, Celje, Nova Gorica, Postojna, Ptuj, Slovenj Gradec, Škofja Loka, Tolmin) so zbirali gradivo za topografijo na svojem področju.¹⁸ Najbolje je urejena za Belo krajino in Poljansko dolino; gradivo za njuno topografijo je izšlo razmnoženo na ciklostil.

Doslej zbrano gradivo je v Muzeju ljudske revolucije v Ljubljani in lokalnih muzejih.

Zbirke mikrofilmov. V našem inštitutu za zdaj izpopolnjujemo arhivske fonde z mikrofilmi arhivskega gradiva, ki ga imajo drugi arhivi v Sloveniji (gradivo belokranjskega muzeja v Metliki, dolenjskega v Novem mestu in muzeja v Kamniku), in gradiva, ki se nanaša na Slovenijo v arhivih Jugoslavije (partizanski tisk v inštitutu za izučavanje radničkog pokreta v Beogradu in italijanski arhivi v vojnogodovinskem inštitutu v Beogradu).

Gradivo v arhivih izven Jugoslavije so doslej popisovali in snemali na mikrofilm v večini primerov na podlagi zasebne pobude, predvsem z vidika potreb posameznih raziskovalcev.

V mikroteki je doslej 28 mikrofilmskih trakov iz National Archives USA Washington in 64 mikrofilmskih trakov iz arhivov v Zahodni Nemčiji in Poljski. To so predvsem mikrofilmi nemških okupatorskih arhivov. Na mikrofilm je posneto gradivo, ki je v Narodni in študijski knjižnici v Trstu (13 472 po-

¹⁶ Metod Mikuž, Pomembnost terenskega dela ekip Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani in pisanja tako imenovanih občinskih kronik. Letopis 1958, str. 223 sl.

¹⁷ Za objavljene spomine glej France Škerl, Petnajst let bibliografije o narodnoosvobodilnem boju Slovencev 1945—1959. Ljubljana 1962 in nadaljevanje: za leto 1960, Prispjevki 1962, št. 1; za leto 1961 in 1962, Prispjevki 1963, št. 1—2; za leto 1963, Prispjevki 1965, št. 1—2.

¹⁸ Olga Kastelic, O zbiranju gradiva za partizansko topografijo. Letopis 1957, str. 161 sl.

snetkov). Med drugim je v tej zbirki nekaj fasciklov gradiva odborov in organizacij OF v Trstu in okolici iz let 1942—1945.

Kolikor bo mogoče, bo treba v prihodnje sistematično zbirati na mikrofilm posneto gradivo v tujih arhivih. Gradivo, ki ga imamo, bomo na ta način najbrž lahko izpopolnili s fondi, za katere smo menili, da so izgubljeni. Doslej je znano, da je nekaj gradiva nemških centralnih državnih organov, ki bi služilo zlasti kot vir za dobo okupacije, v več arhivih v Nemčiji (Politisches archiv des auswärtigen Amtes, Bonn), deloma pa je bilo po končani vojni to gradivo prepeljano tudi v Združene države Amerike (zlasti tisto, ki je vojaške provenience).

Nemški fondi v depojih ameriške vojske so dosegljivi s pomočjo mikrofilmov, ki jih posreduje National Archives USA v Washingtonu. Obstajajo številni vodniki na mikrofilm posnetega gradiva.

OBJAVE GRADIVA

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI (borbe v Sloveniji), knjiga 1-12, 1952—1965 (slovenska in srbohrvaška izdaja).

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1 (marec 1941 — marec 1942), Ljubljana 1962; knjiga 2 (april—julij 1942), Ljubljana 1964; knjiga 3 (avgust—oktober 1942), Ljubljana 1966.

Jesen 1942, korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963.

Makso Snuderl, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Ljubljana 1949.

Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji leta 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1961, št. 1-2, str. 3—51.

Okupatorjevi dokumenti o diverzantskih akcijah in partizanskih bojih na Štajerskem leta 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, št. 1-2, str. 239—369.

Zbor odposlancev slovenskega naroda od 1. do 3. oktobra 1943, Ljubljana 1953.

Slovenski poročevalec 1938 in 1941. Ljubljana 1951, priredil in z opombami opremil France Škerl.

Delo, glasilo CK KPS 1941—1942, Ljubljana 1947.

Ljudska pravica, organ KPS, Ljubljana 1947.

Mlada Slovenija — Mladina, 1941 do 1943, Ljubljana 1946.

Delavska enotnost 1942—1944, Ljubljana 1953.

Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941—1945 (kot II. del publikacije Fotografski dokumenti o boju Komunistične partije Slovenije):

I. knjiga (marec 1941 — november 1942), Ljubljana 1959;

II. knjiga (november 1942 — september 1943), Ljubljana 1961;

III. knjiga (september 1943 — februar 1944), Ljubljana 1963.

Gradivo za topografijo NOB Bele krajine, 1 snopič, Ljubljana 1959.

Gradivo za topografijo NOB Poljanske doline, 2 snopiča, Ljubljana 1959.

Bibliografije partizanskega tiska (navedene kronološko po letnicah izida; upoštevane niso bibliografije tiska po pokrajinah):

(Dušan Moravec) Gradivo za bibliografijo slovenskega osvobodilnega tiska I. Periodični tisk. Ob razstavi slovenskega osvobodilnega tiska aprila 1945. Izdala propagandna komisija pri IOOF.

(Jože Udovič) Gradivo za bibliografijo slovenskega osvobodilnega tiska. Slovenski zbornik 1945, str. 659—696. Tudi kot separat. Narejeno na podlagi gradiva zbraneega v znanstvenem inštitutu.

Gradja za bibliografiju o narodnooslobodilačkoj borbi (knjige, brošure, listovi, časopisi i bilteni). Beograd 1948. Prvi bibliografski popis razširjen na celotno jugoslovansko ozemlje.

Gradja za bibliografiju jugoslovanske periodike. Zagreb 1955 (Anali Leksikografskog zavoda 2).

Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. Beograd 1964, za celotno jugoslovansko ozemlje.

Darja Ravnihar, Bibliografija letakov iz narodnoosvobodilnega boja za leti 1941 do 1942. Rokopis. v IZDG.